

Михаела ИЛИЕВА
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, България

**ЗАВРЪЩАНЕ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО МИНАЛО.
ОПИТ ЗА ОЧЕРТАВАНЕ НА ЕДНА ТЕНДЕНЦИЯ
В НОВИЯ БЪЛГАРСКИ РОМАН**

Mihaela ILIEVA
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

**BACK TO THE SOCIALIST PAST: AN ATTEMPT TO OUTLINE
A TREND IN THE MODERN BULGARIAN NOVEL**

The paper examines one of the most popular topics in the Bulgarian novel over the last 20 years – the past of the People’s Republic of Bulgaria. The text also traces the decades that writers prefer to choose as the background of their plot, and discusses what is the value of the historical period and how authors “return” to it – through the autobiographical or by choosing a specific historical event.

Keywords: modern Bulgarian novel; trend; socialist past.

Историята на новата българска литература все още се пише, тя е финално „отворена“¹ и подлежи на множество редакции от най-добрия критик – времето. Затова този текст няма амбицията категорично да назовава и периодизира тенденции, а е само опит за шрихиране, изясняване на едно от основните предпочитания на новата българска проза и по-конкретно – на романа. Предпочитание, което може би в съдържанието на една бъдеща история на българската литература на 21. век ще бъде наименувано точно като тенденция – а именно – *завръщането в миналото на Народна република България*.

Освободена от идеологическата си обвързаност, след 1989 г. българската литература все повече експериментира и разширява жанровите и тематичните си територии. „Постмодерната литература – пише Реймънд Федерман – експериментираше със смъртта, или по-точно със собствената си смърт“ (цит. по Антоу 2010: 36). А както Пламен Антоу отбелязва: „На Изток пък постмодернизмът е генетически положен в метафората за смъртта на комунизма като последният оцелял от големите метаразкази на модерността – травматично преживяна като неслучила се през 60-те, отложена и състояла се в самия край на 80-те и началото на 90-те“ (Антоу 2010: 36).

¹ В статията си „Финалната отвореност на литературната история“ Светлозар Игоу отбелязва, че според някои автори история на литературата може да се пише само за периоди, към които има половинвековна дистанция, а според други – че отстояването трябва да бъде поне две поколения; вж.: Игоу 2009.

Както знаем, българският постмодернизъм се осъществява главно в поезията, а до прозата и особено до романа достига доста по-късно, едва към края на 90-те. Заедно с деконструкцията на идеологическия език постмодернизъмът осъществява и т.нар. ретроутопичен проект, носталгичното завръщане към 19. век, което „събдва предположеното от Франсис Фукуяма ново „стартиране” на историята“ (Антов 2010: 233).

Другият такъв ретро проект, но не задължително утопичен, започва в българската проза в края на 90-те и продължава и до днес. За да го назовем, ще се съгласим с Амелия Личева, че сякаш мотото на този период е „Как живяхме социализма“, ако перифразираме заглавието на нашумелия сборник с истории, съставен от Г. Господинов през 2006-а (Личева 2015).

В средата на 90-те спомнянето на периода на социализма се осъществява именно в полето на автобиографичното – излизат множество мемоари, дневници и автобиографии. В увода на сборника с изследвания „Трудният разказ. Модели на автобиографично разказване за социализма между устното и писменото“ Александър Кьосев нарича това „постсоциалистическа вавилония“ (Кьосев 2017а: 26), в която са възможни всякакви варианти за житейско разказване, които до 1989 г. официалната публична идеология е филтрирала и цензурирала.

След разпадането на Съветския съюз миналото започва да генерира сюжети в литературите на всички страни от Източния блок. Поддържаният от идеологията колективен образ на народа се разрушава и от останките на разпадналия се комунизъм излиза човекът със своята лична история, която държи да бъде разказана. В чешката литература например, пише Лора Пеева, „споменът за близкото минало, чрез който се преосмислят големите събития, става предпочитан сюжетопораждащ феномен. Документалните жанрове – мемоари, дневници и интервюта – са силно привлекателни за публиката“ А „постепенно, с напредването на деветдесетте години, се появява и специфичният жанр „мемоароман“, съчетаващ факти с фикция“ (Пеева 2021).

С мемоарите сякаш не се изчерпва необходимостта от обговаряне на периода и това логично се прехвърля в художественото поле. В този смисъл ни се струва уместно да въведем в употреба термина „мемоароман” и при изследването на българската литература.

През последните две десетилетия българските романи сякаш продължават експерименталната линия по отношение на жанра – появяват се книги с научно-фантастични или вълшебно-фантастични сюжети („Лисицата“ на Галин Никифоров, 2014, „Свети вълк“ на Елена Алексиева, 2018), антиутопични сюжети („Екс орбита“ на Васил Георгиев, 2016) и дори историческо фентъзи (романите „Задругата“ и „Заветът“ на Добри Божилов). Някои романи се завръщат към по-далечното *българско* минало („Възвишение“, 2011 и „Чамкория“, 2017 на Милен Русков) или пък в още по-далечното *небългарско* („Пътят към Тива“, 2017 и „Поздрави от Хадес“, 2020 на Яница Радева, „Захвърлен в природата“, 2008 на Милен Русков).

Сякаш по-голямата част от съвременната българска проза обаче се завръща именно към *миналото на НРБ*. И ако през 90-те години това се случва чрез пародията и обърнатия идеологически знак в поезията, чрез документалното отразяване на периода в мемоарните книги, то литературата след 2000 г. често избира някое социалистическо десетилетие за свое „времеубежище“ (пак по Господинов), в което да се приюти и на чийто фон да разкаже някаква частна история. А оценъчността на периода не е еднозначна.

Но да се върнем на споменатия термин „мемоароман“ и изкушението ни да го приложим и в нашата литература. Именно свидетелската позиция към изобразеното време присъства в романите, чийто сюжет се развива в периода на НРБ. Например „Вундеркинд“ (2011, 2014²) на Николай Грозни или „Дневникът на Ая“ (2019) на Яна Станкова – и двата романа използват дневниковата форма като текстоизграждаща структура, а действието е ситуирано в по-близкото минало – от средата на 80-те до постсоциалистическото десетилетие на 90-те. За по-близкото минало – между 1985 и 1989 г., разказва и романът на Десислава Неделчева „Черните обувки“ (2021). Т. нар. зрял социализъм е отразен и в романа на Ангел Игов „Фини прахови частици“ (2017), който пък се концентрира върху конкретно събитие – Чернобилската авария, и личната история в неговия български контекст. Автобиографични или не, книгите на тези автори отразяват художествено период от социализма, който те самите са живели, героите им са или младежи, или деца – каквито са били и те по това време. Този списък можем да допълним и с романи, които отразяват 60-те и 70-те години – „Проклятието на жабата“ (2006) на Емил Андреев, „Физика на тъгата“ (2011) на Георги Господинов и др.

Разбира се, има автори, които градят сюжетите си и върху периоди, на които не са били свидетели – в романите на Алек Попов за „Сестри Палавееви“ (2013, 2017) действието се развива от 40-те до началото на 50-те, „Кротките“ (2015) на Ангел Игов пък ни връща във времето на Народния съд от 1944 г. Сюжетът на някои книги гравитира не около конкретно историческо събитие, а около личност от периода – например „Господин М.“ (2010) на Георги Тенев, чийто герой е писателят Георги Марков, а действието започва в края на 60-те.

Нерядко писателите разполагат своя разказ в различни десетилетия, между които има дистанция, а сюжетът е изграден чрез ретроспекции и проспекции. В романа на Теодора Димова „Поразените“ (2019) освен основната история, свързана с Народния съд, има и една доста автобиографична перспекция за средата на 60-те. В „Дзифт“ (2006) на Владислав Тодоров пък главният герой влиза в затвора преди Девети септември и излиза в началото на 60-те. Понякога едната сюжетна линия е през социализма, а в другата действието се развива след Десети ноември.

Както Александър Къосев отбелязва, „в новата медиатизирана среда старата комунистическа идеология не е изчезнала“, тя бива подложена на всевъзможни употреби и промени, демократизации и демонизации, с всевъзможни

² Романът излиза първо в Америка през 2011 г., а в България – през 2014 г.

политически и неполитически цели. Бавния ѝ и сложен залез литературният теоретик описва не като „анихилация“, а чрез друга „радиоактивна метафора“ – „изглежда *комунистическата идеология* се намира в последователни периоди на полуразпад. Процес, в който се трансформира и отваря към всевъзможни нововъведения и мимикрии и който допуска дори моменти на носталгична реставрация“ (Кьосев 2017б: 280, 281).

Литературното отразяване на периода на НРБ познава носталгичните реставрации, но рядко те са толкова силно заявени и идеологически натоварени, както например в книгата на Михаил Михалев „Авариен изход с Живков“ (2020). В интервю авторът споделя, че с *възкресението*³ на Тодор Живков в своя роман е сбъднал мечтата на милиони българи⁴. Тодор Живков е положителен образ и в романа „Девети“ (2021) на Добри Божилов, само че действието се развива преди героят да стане генерален секретар.

По-голямата част от романите, отразяващи социалистическата действителност, я оценяват негативно или пък запазват политическа неутралност и въвеждат периода просто като фон на основната история. Трябва да направим уговорката, че със споменатите книги не се изчерпва многообразието от охудожествяване на периода на социализма. Избягваме и етикетирането им като „исторически“ романи, тъй като всеки от тях по различен начин и в различна степен историзира, политизира или социологизира периода на НРБ.

Освен завръщане в миналото се наблюдава и завръщане *от* миналото – на *автори, поведения, книги*. Свидетели сме как в последните години, със силен, понякога сензационен медиен отзвук, се припомнят забравени писатели от периода на социализма – Георги Божинов, Димитър Паунов, Петър Бобев, Кольо Николов. За тях се говори като за „литературни възкресения“ на култови писатели⁵. Споменатият вече Добри Божилов пък се завръща към НРБ и по друг начин – като отиграва *поведенческия модел на цензурирания писател*. След опитите за създаване на скандали с по-ранните си книги, с романа „Девети“ авторът се опитва да привлече вниманието, като обвинява издателството в цензуриране на книгата, а след това предоставя безвъзмездно *нецензурирания* вариант на „Девети“ в своя блог.

Още през 90-те започват да се появяват т.нар. книги „от чекмеджето“. Повестта на Филип Дахилев „Хроника на жестоките дни“, в която авторът вижда „някогашната гордост на социалистическата индустрия като внимател-

³ Възкресението на Живков не е само преносно. В романа героят е замразен с азот, а през 90-те е съживен, за да *възкреси* и доброто старо време.

⁴ „Парадокс – сбъднах мечтата на милиони българи – възкресих Тато и направих така, той пак да управлява, а книжарниците отказват да продават книгата ми“, оплаква се Михалев“ (Саръмов 2021).

⁵ „След като Георги Божинов беше реабилитиран с „Калуня Каля“, Димитър Паунов бе изтупан от прахта и заживя нов живот сред нови поколения, а издателства се надпреварваха да издават приключенските романи на Петър Бобев, сега идва ред на едно също толкова вълнуващо възраждане (*Кольо Николов, бел. моя, М. И.*)” (Възкресение 2021).

но планиран концентрационен лагер“ (Чернокожев 2009), също е писана за „чекмеджето“ в началото на 60-те. Публикувана е 40 години по-късно – през 1992 г. Подобна е и историята на фантастичния роман-гротеска на Румен Шомов „Ускорителят на растежа“, писан през 1983 г. след смъртта на Л. Брежнев, но публикуван през 1994 г. Завършеният още през 60-те роман „Покривът“ на Георги Марков, който тогава не излиза от печат, е издаден през 2007 г. Появяват се и *дописвания* на социалистическото литературно наследство – през 2007 г. излиза романът „Адриана“ на Теодора Димова, който е на основата на незавършения „Роман без заглавие“ на Димитър Димов. През 2017-а Фондация „Български издател“ пък обявява конкурс за довършване на незавършения роман на Борис Априлов – „Сляпо плаване“, а идеята за конкурса е на дъщерята на писателя – Джина Василева.

Периодът на социализма оставя дълбоки следи върху всички области на обществения живот и едно от обясненията е, че „сериозна част от марксистко-ленинското завещание в бившите комунистически страни, включително и в България, е ментално“ (Христов 2005). Във връзка с това се появяват и много нехудожествени книги, които осмислят, припомнят начина на живот от периода – „Инвентарна книга на социализма“ (2006) на Яна Генова и Георги Господинов, „СОЦ ГУРМЕ. Куриозната история на кухнята в НРБ“ (2014) на Албена Шкодрова, „Бохемските кафенета на соца“ (2017) на Мариана Първанова, трите тома на „Пътеводител за комунистическа България“ (2018) и др. Австрийският изследовател Улф Брунбауер пък посвещава над 500 страници на социалистическия начин на живот в България – „Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989)“ (2010).

Прави впечатление обаче отсъствието на едно определено десетилетие в книгите със сюжети за близкото или по-далечно социалистическо минало. Романите избягват *завръщането* в петдесетте години. Оскъдни са и литературните изследвания за художественото творчество от периода, а и това е разбираемо – обновления и новаторства българската социалистическа литература започва да предлага чак след Априлския пленум на БКП от 1956 г. Сякаш *желязното* десетилетие на 50-те, със своята монументалност, е твърде тежко не само за изследване, но и за правене на литература върху фона му. Стои някак като бяло петно, което поради своята травматичност е изтласкано от националното съзнание. „Като цяло литературната история малко се срамува от петдесетте години“, пише Иван Станков (Станков 2010: 11).

Едно от обясненията за това избягване на 50-те години може да е, че те вече са напълно изговорени в лагерната мемоаристика от 90-те и днес просто няма какво още да се напише – било под формата на мемоар или *мемоароман*. Изключения са може би романите „Тихият дял Дунав“ (2005) на Атанас Липчев, „Глиненият цар“ (2018) на Добромир Байчев и „Компарсите“ (2019) на Димитър Шумналиев. И трите книги обаче представят *лагерната тема*. В първите две действието е концентрирано в концлагерите в Белене и Ловеч, а в

„Компарсита“ – в женския трудововъзпитателен лагер край Белене. Историята в романа на Шумналиев продължава и в следващото десетилетие, но лагерът продължава да е основен топос, към който героите *мислено* се завръщат.

Естествената необходимост на постмодернизма да осмисли, разкаже или пародира комунистическия период сякаш все още не е изчерпана и това естествено се прехвърля в прозата от първите десетилетия на 21. век. Дали обаче всички писатели посягат към този исторически период от необходимостта да го разкажат, или просто следват модната линия, виждайки, че е успешен моделът „Как пиша за социализма (който не/живях)“? Комунистическата идеология наистина е в доста дълъг процес на полуразпад и дали този процес ще продължи през следващите десетилетия и писателите ще продължават да избират периода на социализма, дори и да не го „познават лично“ – това само времето ще покаже. А и както Пламен Дойнов отбелязва – „Какво има да идва?“ е може би най-безсмисленият въпрос за литературата, защото онова, което има да идва, не се предугажда или провижда, а просто се появява (Дойнов 2002).

Но ако си представим българската литература като един голям национален културен дом, ще видим, че съвременната проза се помещава в няколко пристройки, а архитектите на тези сгради са се водили по плана за строежа на клиниката на Гаустин от романа на Георги Господинов „Времеубежище“ (2021). Съвременната ни литература се е настанила във времеубежищата на Античността, Средновековието и Възраждането, както и в чужди исторически епохи, но една сграда се издига над останалите – сградата с времеубежищата на близкото минало, и приютяванията в нея най-често са в стаите за спомени от 60-те, 70-те и 80-те. Тези времеубежища заемат толкова много място, че за следващите десетилетия, ако се наложи един ден, ще остане само таванският етаж на сградата.

БИБЛИОГРАФИЯ

Антов 2010: Антов, Пламен. *Поезията на 1990-те: Българско и постмодерно. Българският постмодернизъм. Контекст. Генезис. Специфика*. Том 3, Пловдив: ИК „Жанет 45“ // **Antov 2010:** Antov, Plamen. *Poeziyata na 1990-te: Balgarsko i postmodeno. Balgarskiyat postmodernizam. Kontekst. Genesis. Spetsifika*. Том 3, Plovdiv: ИК “Zhanet”.

Възкресение 2021: *Възкресение на култов български писател с котарак и Рей Бредбъри*. „Площад Славейков“ // *Vazkresenie 2021: Vazkresenie na kultov balgarski pisatel s kotarak i Rey Bredbari*. “Ploshtat Slaveykov”, <<https://www.ploshtadslaveikov.com/vazkresenie-na-kultov-balgarski-pisatel-s-kotarak-i-rej-bredbari/>> [24.02.2022].

Дойнов 2002: Дойнов, Пламен. *Литература в междувековието*. „Слово“ // **Doynov 2002:** Doynov, Plamen. *Literatura v mezhduekoviето*. “Slovo”, <<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=143&WorkID=12211&Level=3>> [24.02.2022].

Игов 2009: Игов, Светлозар. *Българската литература след 1989 година*. „LiterNet“ // **Igov 2009:** Igov, Svetlozar. *Balgarskata literature sled 1989 godina*. “LiterNet”, <<https://litenet.bg/publish/sigov/1989.htm>> [24.02.2022].

Къосев 2017а: Къосев, Александър. *Модели на тревожност. Предговор*. В.: Къосев, Ал., Колева, Даниела. *Трудният разказ. Модели на автобиографично разказ*

ване за социализма между устното и писменото. София: Институт за изследване на близкото минало, изд. „Сиела“, 9–58. // **Kyosev 2017a**: Kyosev, Aleksandar. *Modeli na trevozhnost. Predgovor*. V.: Kyosev, Al., Koleva, Daniela. *Trudniyat razkaz. Modeli na avtobiografichnoto razkazvane za socializma mezhdu ustnoto i pismenoto*. Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, izd. “Siela”, 9–58.

Кьосев 2017б: Кьосев, Александър. *Структурата на хаоса. Резултатите от изследването „Модели на тревожност“*. В.: Кьосев, Ал., Колева, Даниела. *Трудният разказ. Модели на автобиографично разказване за социализма между устното и писменото*. София: Институт за изследване на близкото минало, изд. „Сиела“, 279–370. // **Kyosev 2017b**: Kyosev, Aleksandar. *Struktura na haosa. Rezultatite ot izsledvaneto “Modeli na trevozhnost”*. V.: Kyosev, Al., Koleva, Daniela. *Trudniyat razkaz. Modeli na avtobiografichnoto razkazvane za socializma mezhdu ustnoto i pismenoto*. Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, izd. “Siela”, 279–370.

Личева 2015: Личева, Амелия. За „Кротките“ от Ангел Игов. „Литературен вестник“ // **Licheva 2015**: Licheva, Ameliya. *Za “Krotkite” ot Angel Igov*. “Literaturen vestnik”, <<https://litvestnik.wordpress.com/2015/11/01/за-кротките-от-ангел-игов/>> [24.02.2022].

Пеева 2021: Пеева, Лора. *Личното пространство на дневника: романите на Петра Хулова*. „Филологически форум“, година 7, бр. 1 (13), 37–50. // **Peeva 2021**: Peeva, Lora. *Lichnoto prostranstvo na dnevnika: romanite na Petra Hulova*. “Filologicheski forum”, godina 7, br. 1(13), 37–50. Online: <https://philol-forum.uni-sofia.bg/wp-content/uploads/2021/03/08.-Peeva-14-37-50-edits_DG.pdf> [24.02.2022].

Станков 2010: Станков, Иван. *Васил Попов. Релативизъм и полифонизъм*. Велико Търново: „Фабер“ // **Stankov 2010**: Stankov, Ivan. *Vasil Popov. Relativizam i polifonizam*. Veliko Tarnovo: “Faber”.

Саръмов 2021: Саръмов, Росен. *Как Тато възкръсна от фризера и пребори пандемията*. „Марица“ // **Saramov 2021**: Saramov, Rosen. *Kak Tato vazkrasna ot frizera i prebori pandemiyata*. “Maritsa”, <<https://www.marica.bg/kultura/kak-tato-vazkrasna-ot-frizera-i-prebori-pandemiqta>> [24.02.2022].

Христов 2005: Христов, Александър. *Медии и медиен конструктивизъм: изграждане образа на комунистическия герой*. „LiterNet“ // **Hristov 2005**: Hristov, Aleksandar. *Medii i medien konstruktivizam: izgrahdane obraza na komunisticheskiya geroy*. “LiterNet”, <https://litenet.bg/publish13/al_hristov/medii.htm> [24.02.2022].

Чернокожев 2009: Чернокожев, Вихрен. *Антитоталитарната литература: памет за злото, отговорност за бъдещето*. „LiterNet“ // **Chernokozhev 2009**: Chernokozhev, Vihren. *Antitotalitarnata literature: pamet za zloto, otgovornost za badeshteto*. “LiterNet”, <<https://litenet.bg/publish2/vchernokozhev/antitotalitarnata.htm>> [24.02.2022].